

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНА ӨЗГЕ ҰЛТ ӨКІЛДЕРІНІҢ КҮШТЕП КӨШІРІЛУ ТАРИХЫНАН

Ә. АМАН,

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік

мемлекеттік университеті,

аға оқытушы, т.ғ.к.

Ақтөбе қ., Қазақстан

XX ғасырдың 30-жылдарының екінші жартысы мен 40-жылдардың бірінші жартысында КСРО-да көптеген халықтардың «сенімсіз» ұлттар ретінде еліміздің түкпір-түкпірлеріне күштеп көшірілуі жүзеге асырылды. Депортацияланған немесе күштеп көшірілген халықтар арнайы қоныстанушылар ретінде Қазақстан мен Орталық Азия республикаларына да орналастырыла бастады. 1930 жылдардың екінші жартысында Қиыр Шығыстағы корейлер, Батыс Украина мен Батыс Белоруссия территорияларындағы поляктар күштеп көшірілсе, соғыс жылдарында немістер, Кавказ, Қырым халықтары көшірілді. Олардың басым көпшілігі республиканың колхоз-совхоздарына орналастырылды.

КСРО территориясында алғашқы депортацияланған халықтардың бірі Қиыр Шығыстағы корейлер болды. 1937 жылы 21 тамызда КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі мен БКП(б) ОК-ның аса құпия №1428-326 «Қиыр Шығыс өлкесіндегі шекаралық аудандардан корей тұрғындарын көшіру туралы» қаулы қабылдады. Қиыр Шығыс өлкесіне жапон барлаушыларының енуін алдын алу мақсатында деген желеумен корейлерді Өзбекстан мен Қазақстанға күштеп көшірді [1, 129]. 1937 жылдың қыркүйегінде Қиыр Шығыс өлкесінен көшірілген 36442 корей жанұясы немесе 171781 адамның Қазақстанға 20170 жанұясы немесе 95256 адамы бағытталды. Бұл кезеңде Қазақстанда арнайы қоныстанушыларды қарсы алуға дайындық басталып, 1937 жылдың 9 қазанында Қазақ КСР Халық Комиссарлары Кеңесі «Корей қоныс-

танушыларын бөлу және шаруашылыққа орналастыру туралы» қаулы қабылдап, онда корейлер орналасатын аудандар мен жүргізілетін іс-шаралар белгіленді. Корейлерді орналастыруға Алматы, Солтүстік Қазақстан облысы, Қарағанды, Батыс Қазақстан облысы, Гурьев округі, Қостанай және Ақтөбе облыстары белгіленді. 1937 жылы 8 қазанда Гурьев округтік комитетінің бюросы және округтік атқару комитетінің президиумы округ бойынша корей жанұяларын төмендегідей бағытта орналастыру туралы қаулы қабылдады. Теңіз ауданына 500 жанұя, Жылқосыға 270, Есболға 100, Гурьевке 660, қалған 340 жанұяны аудандардың ауылдары мен селоларына орналастыру көзделді [2, 15]. 1937 жылы желтоқсан айында Қазақстан Компартиясы Гурьев округтік комитетінің бюросы және Гурьев округтік атқару комитеті президиумының қаулысында Гурьев округіне кейін 1266 жанұя балық зауыттарына және Теңіз, Гурьев аудандарының колхоздарына орналасқаны және келгендерден 654 адам Гурьев қаласында колөнер, өнеркәсіп кооперациясы жүйесіндегі мекемелерге жұмысқа орналасқаны айтылады [3, 1]. Корейлерді көшіру кейінгі жылдары да жалғаса берді. 1938 жылы 20 ақпанда КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі «Қазақ КСР-і корей қоныс аударушыларын шаруашылық орналастыру туралы» қаулысында Қазақстанға 20 100 корей жанұясын көшіру туралы қаулы қабылдайды. Аталмыш қаулыға сәйкес Қазақ КСР-і Халық Комиссарлары Кеңесі 1938 жылы 3 наурызда Қазақстанға көшірілген 20 530 корей жанұясы ішінен 14 600 жанұяны күріш, мал және дәнді-дақылдар өсіретін ауыл шаруашылықты аудандарға, 2400 жанұяны балық шаруашылықты аудандарға, 3530 жанұяны өнеркәсіп, қолөнер артельдеріне, кооперативті мекемелерге орналастыру туралы шешім қабылдайды. Оның ішінде Гурьев облысына балық кәсіпшілігіне, мемлекеттік кооперативтік мекемелерге 1322 шаруашылық, Ақтөбе облысына 1287 шаруашылық көшіріледі [3, 1-44]. Қаулыға сәйкес жер өңдеуші корей шаруашылықтарынан 14 600 жанұяны, оның ішінде Қарағанды облысындағы №3 «Қарағандыкөмір» совхозының жеріне 1155 шаруашылық, Алматы облысындағы Қаратал күріш совхозына

4000 шаруашылық және Сырдария өзені бойындағы мемлекеттік қордағы бос жерлерге және астық колхоздары, мақта өсіретін, қызылша, күріш өсіретін аудандардағы бұрынғы колхоздарға қалған 6 445 шаруашылықты орналастыру көзделеді. Осыған орай көлемі 25 000 гектар болатын Қаратал ауданындағы күріш өсіретін совхоз, 33 000 гектар болатын №3 «Қарағандыкөмір» совхозы, 84 399 гектар болатын «Қызыл әскер» ет совхозы және «Қызыл партизан» шошқа өсіретін совхоздары жойылып, жерлері корей шаруашылықтарының орналасуына беріледі [4, 4]. Сонымен қатар қоныстанушы корейлердің жұмысқа орналасуына, жеке тұрғын үй салуына және аса көмек қажет ететіндерге көмектесу, мектеп жасындағы балаларды есепке алып, олардың оқу, оқу құралдарымен қамтамасыз етуді ұйымдастыру, сондай-ақ КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі мен Орталық атқару комитетінің 1937 жылғы 17 қарашадағы «ауылшаруашылық қамтамасыз ету бойынша жеңілдіктер туралы» қаулысына сәйкес корей шаруашылықтарына салық, сақтандыру төлемі, міндетті ауылшаруашылық өнімдерін тапсыру жөнінен жеңілдіктер жасау міндеттелінеді.

Ақтөбе облысына көшірілген шаруашылықтардан Ярмұхамедов совхозында 6 колхоз ұйымдастырылып, оған 205 шаруашылық орналастырылады. Оның ішінде «Бөгетсай» колхозына 39, «III Интернационалға» 41, «Қызыл Октябрьге» 39, «Шіліктісайға» 43, «Октябрьдің 20 жылдығына» 32, «Тұщыарыққа» 11 шаруашылық орналастырылады. Жойылған Ярмұхамедов совхозынан ұйымдастырылған 6 колхозға колхозшылардың жеке пайдалануына 781 бас, қоғамдастырылған малға 1636 бас мал беріледі. Оның ішінде қоғамдастыруға және жеке пайдалануға «Бөгетсай» колхозына 634 бас, «III Интернационалға» 582 бас, «Тұщыарыққа» 179 бас, «Октябрьдің 20 жылдығы» атындағы колхозға 393 бас, «Шіліктісайға» 333 бас, «Қызыл Октябрьге» 296 бас мал беріледі. Сонымен бірге корей шаруашылықтарына шабындық және егістік жер бөлініп беріледі. Алты колхозға барлығы пішен шабындық жер 3 983 гектар, егістік жер 60 772 гектар болды. Сонымен, Қызылорда облысынан бұрынғы көшірілген шаруаларды есептегенде, барлық қо-

60

рей шаруашылықтары 535, оның ішінде жанұя мүшелерінің саны 2 054 адам болды. Қоныстанушыларды тұрғын үймен қамтамасыз ету мақсатында 250 тұрғын үйден тұратын 4 поселка құрылысын (Бөгетсай, III Интернационал, Шіліктісай, Қызыл Октябрь) жүзеге асыру көзделіп, онда барлығы 338 ғимарат (тұрғын үй, мектеп, монша, наубайхана, т.т.) салу жоспарланады [5, 168, 170-174].

1938 жылғы 15 наурыздағы Батыс Қазақстан облысындағы корей шаруашылықтарын орналастыру туралы мәліметке сәйкес, Ілбішін ауданына барлығы 1 016 адамы бар 205 шаруашылық орналастырылады. Оның ішінде колхоздарға 90 шаруашылық, 473 адам, мекемелер мен кәсіпорындарға 289 адамымен 65 шаруашылық орналастырылады. Орналастырылмағандар 254 адамы бар 50 шаруашылық болды. Теректі ауданы бойынша барлығы 623 адамы бар 195 шаруашылық, олардың колхоздарға 402 адамдық 114 шаруашылығы, мекемелер мен кәсіпорындарға 125 адамдық 40 шаруашылық орналасса, орналаспағаны 96 адамдық 41 шаруашылық болды. Бөрілі ауданы бойынша барлығы 153 адамы бар 51 шаруашылық, олардың колхоздарға орналастырылғаны 25 адам, мекемелер мен кәсіпорындарға 26 шаруашылық болды. Приуралье ауданы бойынша барлығы 836 адамы бар 182 шаруашылық, олардың мекемелер мен кәсіпорындарға орналастырылғаны 704 адамдық 152 шаруашылық, орналаспағаны 132 адамдық 30 шаруашылық болды. Барлығы облыс бойынша 2 628 адамы бар 633 шаруашылық болса, орналастырылғаны: колхоздарға 229 шаруашылық, мекемелер мен кәсіпорындарға 283 шаруашылық, орналастырылмағаны 121 шаруашылық болды [6, 18]. Батыс Қазақстан облысына келген корей қоныстанушыларының 1938 жылдың 1 сәуіріндегі мәліметі бойынша облыста барлығы 571 жанұя, 2 244 адам болды. Ал 1938 жылдың 15 наурызындағы есепте облыста 645 жанұя, 2 516 адам болып, оның 272 адамымен 74 жанұясы Ақтөбе облысына жіберілген болатын. Аудандар бойынша Ілбішін ауданында 1 сәуірде 944 адамы бар 204 жанұя қалып, 26 адамымен 5 жанұя көшіріледі. Приуралье ауданы бойынша 586 адамы бар 151 жанұя қалып, 110 адамы бар 27 жанұя

көшіріледі. Теректі ауданы бойынша 539 адамы бар 158 жанұя қалып, 77 адамы бар 28 жанұя көшіріледі. Бөрлі ауданы бойынша 147 адамы бар 51 жанұя болды. Орал қаласында 28 адамы бар 7 жанұя қалып, 59 адамы бар 14 жанұя көшіріледі [6, 42-43].

Алайда көшіп келген корей жанұяларын шаруашылық орналас-тыру, оларды үймен, балаларды балабақша, мектеппен қамтамасыз етуде олқылықтар орын алып отырды. Қазақ КСР-і Халық Комиссар-лары Кеңесінің 1938 жылғы 25 қазандағы №35 қаулысында Ақтөбе облыстық атқару комитетінің корей шаруашылықтарын орналастыру туралы аталмыш жылдың 3 наурызындағы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің және халық Комиссарлары Кеңесінің қаулысын нақты жүзеге асырмағандығы, нәтижесінде Ақтөбе облысындағы ко-рей колхоздары азық-түлікпен толық қамтамасыз етілмегендіктен, ке-лесі жылдың егін орағына дейін тұқымдық және азық-түлік көмегін қажет етеді деп көрсетілді. Сондай-ақ Ақтөбе облысындағы жоспар бойынша 268 тұрғын үйдің орнына тек 162 үйдің, ал 23 шаруашылық құрылыстың тек 7-уінің құрылысы басталады. Мектеп құрылысының аяқталмауына байланысты, облыстағы корей балалары уақытша, бе-йімделмеген мекенде оқуға мәжбүр болды. Осыған орай, Ақтөбе облыстық комитеті 1938 жылдың 10 қарашасына дейін 205 екі пәтерлі тұрғын үй, үш мектеп құрылысын аяқтап, 9 қарашадан бастап бала-ларды жана мектеп ғимаратында оқуын қамтамасыз ету жүктеледі. Сондай-ақ 1 қарашаға таман басқарма үйінің, моншаның, акушерлік пункттің құрылысын аяқтау және корей поселкаларын жұмыс күшімен қамтамасыз ету жүктеледі [5, 72-73 пп.]. Сонымен қатар корей қо-ныстанушыларының жергілікті басшылықтың атына өздерінің қиын жағдайларын айтып жазған шағымдарынан олардың азық-түлік және қаражат тапшылығын қатты сезінгендігін байқауға болады. Мысалы, Батыс Қазақстан облыстық атқару комитетіне Приуралье ауданы Ле-нин атындағы колхоз мүшелерінің 1938 жылдың 19 сәуірінде жазған арызында олардың осында келген күннен бастап өте ауыр жағдайда болғандығы, азық-түлік, киім-кешек тапшылығы және оларды сатып

алуға қаражаттың жоқтығы айтылып, көмек көрсетуін және жұмысқа орналасу үшін Орал қаласына көшуге рұқсат етуі сұралады [6, 67].

1938 жылы 17 ақпанда Ішкі Істер Халық Комиссариаты Қоныстандыру бөлімі бастығының атына берілген корей қоныстанушыларын орналастыру туралы мәлімдемеде Қазақстанға барлығы 20 789 корей жанұясы немесе 98 454 адам келгендігі айтылады. Оның ішінде Ақтөбе облысына 1 744 жанұя және 7 666 адам, Батыс Қазақстан облысына 1950 жанұя және 9 017 адам қоныстандырылады [7, 63-64]. 1938 жылы 3 наурыздағы Халық Комиссарлары Кеңесі және БКП(б) ОК-ның Қаулысына сәйкес тұрақты мекен ететін жерлерге төмендегідей көлемде корей шаруалары тіркеледі: Батыс Қазақстан облысына 500 шаруашылық, Гурьев облысына 1 322 шаруашылық, Ақтөбе облысына 1285 шаруашылық [1, 136]. 1938 жылдың 1 қазанында Батыс Қазақстан облысындағы есептегі және орналасқан корей шаруашылықтарының саны 378, олардың колхоздарда 303-і, совхоздар мен кәсіпорындарда 74-і орналастырылып, 12-сі жеке шаруашылық болды. Барлық корей шаруашылықтары негізінен егіншілікті болып есептелетін Теректі, Бөрілі, Приуралье және Ілбішін аудандарына орналасады. Корей колхоздары сол жылы 1 148 гектарға егін егеді, оның ішінде бидай 728 гектар, сұлы 19, арпа 48, тары 314, жүгері 310 гектар және 891 центнер көлемінде қарыз беріледі. Колхоздарға орналасқан 303 шаруашылықтың жеке пайдалануында 226 бас мал болды (сиыр 57 бас, қой 18, шошқа 138, жылқы 55) [8, 32-33]. Ал 1939 жылғы 1 қаңтардағы мәлімет бойынша Ақтөбе облысындағы қоныстанушы корейлердің 818 шаруашылығынан 417 шаруашылық 4 колхозға біріктіріліп, 49 шаруашылық бұрынғы колхоздарға тіркелсе, 352 шаруашылық түрлі ұйымдар мен мекемелерге жұмысшы мен қызметкерлер ретінде орналастырылды. Ақтөбе облысындағы барлық 818 шаруашылықтың 782 шаруашылығы негізінен Қарабұтақ ауданына шоғырландырылса, Новоресейге 10, Ақтөбе ауданына 3, Темірге 2, Ақтөбе қаласына 21 шаруашылық орналастырылды [9, 1,8].

Ал 1942 жылдың басында Ақтөбе облысында 24 000-ға жуық арнайы қоныстанушы орналасады. Оның ішінде поляктар 6 200, Бесса-

рабия молдовандары 5 364, Астрахань мен Қырымнан 3000 және 9 356 неміс арнайы қоныстанушылары болған еді [10, 3].

КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің 1940 жылғы 10 сәуірдегі аса құпия №497-178 қаулысына сәйкес Қазақ КСР-іне Украина мен Белоруссияның батыс облыстарынан бұрынғы поляк армиясы офицерлерінің, помещиктер мен фабриканттардың, поляк мемлекеттік аппараты чиновниктерінің және көтерілісші ұйымдардың репрессияға ұшыраған жанұя мүшелері барлығы 60 667 (басқа мәліметтер бойынша 61 092) адам көшірілді. Олар Ақтөбе, Ақмола, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан облысы және Семей облыстарына орналастырылды. Олардың 36729 адамы колхоздарға, 17923-і совхоздарға, 8000 адам әртүрлі өнеркәсіпті мекемелердің жұмысшы поселоктарына орналастырылды [1, 163]. 1941 жылы 29 қарашадағы Қазақ КСР-і Ішкі Істер Халық Комиссариатының анықтамасы бойынша Қазақстанда барлығы 61092 поляк болса, Ақтөбе облысында 7 092 поляк болды. Оның 750-і совхоздарға, 3017-сі колхоздарға, 54-і өнеркәсіп кәсіпорындарына, 106-сы мемлекеттік мекемелерге тіркеледі [11, 128]. Сол сияқты 1942 жылғы 28 қаңтардағы анықтама бойынша Ақтөбе облысында 5 646, Гурьев облысында 187, Батыс Қазақстан облысында 159, ал барлығы республикада 103 757 поляк болды [11, 141]. Одан әрі 1943 жылғы 7 қазандағы Қазақ КСР-індегі арнайы контингенттердің саны туралы анықтамада Ақтөбе облысында 5218 поляк, Гурьевте 142 поляк, Батыс Қазақстан облысында 145 поляк болды [11, 185].

КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1941 жылғы 28 тамыздағы «Еділ бойы ауданында тұратын немістерді көшіру туралы» жарлығы негізінде немістерді КСРО-ның шығыс аудандарына көшіру жүзеге асырылды. Жарлықта: «Еділ бойы немістерінің арасында мыңдаған диверсанттар мен тыңшылар бар. Олар Германияның дабылы бойынша Еділ бойы және оған шектес аудандарда жарылыстар жүргізуі мүмкін деген желеуді негізге ала отырып, бұндай жағдайлардың алдын алу мақсатында Жоғарғы Кеңес Президиумы немістерді басқа аудандарға көшіру қажет деп шешті», – деп көрсетілді [12, 107].

1941 жылдың күзінен Қазақстанның партия және кеңес органдары арнайы қоныстанушыларды қабылдауға дайындала бастады. Оларды тұрақты мекен етуге орналастыру эвакуацияланғандар санының артуымен қиындық туғызды. Олардың барлығын тұрғын үймен, азық-түлікпен қамтамасыз ету қиын болды. Дегенмен жергілікті үкімет органдары барлық мүмкіншіліктерді қарастыра отырып, қоныстанушылардың негізгі бөлігін еңбекке жарамды адамдарды қажет ететін колхоздар мен совхоздарға орналастырады.

1941 жылғы 25 қазанда Қазақстанға 467 мың Еділ бойының немістерін қабылдау жоспарланды. Жоспар бойынша Ақтөбе облысына 15 мың неміс қабылдау көзделді. Батыс Қазақстан және Гурьев облыстарына қабылдау көзделмеді [1, 196]. 1941 жылы 31 қазанда Ақтөбе облысына жалпы саны 5 554 адаммен 2 эшелон келеді [13, 69]. Алайда кейінгі жылдары Батыс Қазақстан және Гурьев облыстарына немістер еңбек колонналарының құрамында келе бастады. Оны мынадан көреміз: 1942 жылы 4 желтоқсандағы «мұнай және көмір өнеркәсібіне мобилизацияланған немістер мен оның әйелдерін жіберу туралы» анықтамаға сәйкес Ақтөбе облысынан Гурьевке ері, әйелі барлығы 364 неміс жіберілді [12, 131].

КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1944 жылы 7 наурыздағы қаулысымен Шешен-Ингуш Республикасы жойылып, орнына РСФСР құрамындағы Грозный облысы құрылды. Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің 1944 жылғы 31 қаңтардағы шешімімен шешендер мен ингуштарды Қазақстан мен Қырғызстанға көшіру жүзеге асырылды. 1944 жылы наурыздың ортасында Ақтөбе облысына 20 309 адам көшіріліп әкелінді [1, 252]. Ақтөбе қалалық атқару комитетінің мәліметінше, 1944 жылы наурызда Ақтөбе қаласына 870 адам арнайы қоныстанушы шешен келеді. Олар ұйымдастырылған тәртіппен Ақтөбе шахта басқармасы мен жергілікті өнеркәсіп шахталарына жұмысқа жіберілді. Барлық 870 адамның жұмысқа орналасқаны 253 адам болса, қалған 567 қамқорлықтағы адамдар, оның ішіндегі 381-і 12 жасқа дейінгі балалар болды [14, 15]. 1944 жылғы 22 сәуірдегі Ақтөбе облыстық

комитетінен орталық комитетке берілген мәлімдемеде Ақтөбе облысына келген қоныстанушы-шешендердің колхоздарға 2 320 жанұясы немесе 12 053 адам, совхоздарға 607 жанұясы немесе 2 717 адам, мұнай кәсіпшіліктеріне 73 жанұя, 355 адам, көмір өнеркәсібіне 733 жанұя, 3 023 адам, Никельтау руднигіне 37 жанұя, 165 адам; теміржол көлігінің көмекші шаруашылығына 126 жанұя, 589 адам; жергілікті өнеркәсіп артельдеріне 93 жанұя, 480 адам; әртүрлі шаруашылық ұйымдары мен мекемелеріне 140 жанұя, 607 адам орналасқаны мәлімделеді [14, 6]. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы Скворцовқа 1944 жылғы 4 мамырда берілген мәлімдемеде Ақтөбе облысына келген барлық шешен арнайы қоныстанушылар 4 129 жанұя немесе 20 248 адам болды. Оның ері 3 860 адам, әйелі 3 467 адам, 16 жасқа дейінгі балалар 10 944 адам, 16–18 жас аралығындағылар 1 977 адам болды [14, 7].

Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің 1944 жылғы 2 маусымдағы №5984 қаулысына сәйкес қырымдық болгар, грек және армяндарды облыстар мен республиканың өнеркәсіп кәсіпорындарына, көмекші шаруашылықтарға, ауыл шаруашылығына бағыттау көзделіп, оның ішінде Гурьев облысына 7000 болгар, грек, армян қоныстандырылады [15, 74-75].

Жалпы, соғыс жылдарындағы басқа халықтардың қоныстандырылуы аймақта жаңа ұлттық топтардың пайда болуына ықпал еткені белгілі. Сонымен бірге соғыс жылдары және соғыстан кейінгі жылдары күштеп көшірілген халықтардың бірқатары тарихи Отандарына қайтарылса, бірқатарының құқықтары қалпына келтірілмей республикаларда қала берді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Алматы: Арыс-Казахстан, 1998. 428 с.
2. Ковжасарова Ж.У. Корейцы в Прикаспии. Алматы, 1997. 81 с.
3. Атырау облыстық мемлекеттік мұрағаты (АтОММ) , 855-қор, 1-тізбе, 36-іс.

4. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты (БҚОММ), 850-қор, 1-тізбе, 683-іс.
5. Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты (АқОММ), 85-қор, 1-тізбе, 1005-іс.
6. БҚОММ, 850-қор, 1-тізбе, 681-іс.
7. Кульбаев Т., Хегай А. Депортация. Алматы: Данекер, 2000. 274 с.
8. БҚОММ, 850-қор, 1-тізбе, 682-іс.
9. АқОММ, 13-қор, 8-тізбе, 408-іс.
10. АқОММ, 13-қор, 11-тізбе, 239-іс.
11. Из истории поляков в Казахстане (1939–1956 гг.). Сборник документов. Алматы: Казахстан, 2000. 344 с.
12. Из истории немцев Казахстана (1921–1975 гг.). Сборник документов. Алматы-Москва: Готика, 1997. 376 с.
13. Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать». Документы, факты, комментарии. Москва: Дружба народов, 1992. 288 с.
14. АқОММ, 13-қор, 13-тізбе, 31-іс.
15. Бугай Н.Ф. Депортация народов Крыма. Москва: Инсан, 2002. 240 с.